

Marek Brylonek*

SYTUACJA BEZPIECZEŃSTWA W KOSOWIE PO 1998 ROKU Z PERSPEKTYWY ZACHODU

SECURITY SITUATION IN KOSOVO AFTER 1998 FROM THE WESTERN PERSPECTIVE

Abstract

For centuries Kosovo remained a disputed region between Serbs and Albanians. Sparse historical data reaching back to 14th century indicated the origins of the conflict, resulting from the outcomes of the Battle of Kosovo Polje in 1389, out of which derived statehoods of both Serbia and Kosovo. For Serbs this region is connected to the dawn of the Serb Orthodox Church. On the other hand the Kosovo Albanians claim that themselves being the descendants of the ancient nation of Illyrians, inhabited this region for millennia. Currently it is estimated that among the republic's population approximately 90% are Kosovo Albanians.

During Yugoslavia's existence, Kosovo gained the status of an autonomous province within the borders of Serbia, one of the six republics of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. In spite of its autonomy Kosovo was entirely dominated by the Serb Republic. People of Kosovo never ceased in their efforts to obtain the status of a separate republic. The dispute turned into an armed conflict resulting in ethnic cleansing conducted by Serbs on the Albanian population. They were one of the reasons for the armed intervention and ensuing long-term presence in Kosovo of the NATO forces, the United Nations UNMIK mission, the European Union EULEX mission and a number of humanitarian and non-governmental organizations assisting in the state-building of the newly created republic.

In the current publication the author presents the issue of multidimensionality of the international support for Kosovo in the area of security after 1998, with a special focus on the reform of the security sector. This article is a result of theoretical and empirical research. The scientific method was based on the analyses of the outcomes of discussions, consultations and interviews conducted with representatives of international organizations and selected countries. This publication was also based on interpretations of recent international events and conclusions of analyses of the indicated bibliography.

Key words: Kosovo, Yugoslavia, Security Sector Reform, SSR, KFOR, UNMIK, EULEX

* Departament Wojskowych Spraw Zagranicznych MON, al. Niepodległości 218, 00-608 Warszawa, adres e-mail: markbry@wp.pl, ORCID ID: 0000-0003-0275-1628

Wprowadzenie

Region Kosowa od wieków stanowił kość niezgody między Serbami i Albańczykami. Dla Serbów region ten z licznymi serbskimi klasztorami i monastyrami wzniesionymi w większości w czasach średniowiecznych stanowił swego rodzaju ziemię świętą, podczas gdy kosowscy Albańczycy twierdzili, że zamieszkiwali ten region długo przed pojawieniem się tam Serbów. Przez ostatnie stulecia stopniowo zwiększała się liczba Albańczyków zamieszkująca tę południowo-zachodnią część Serbii. W 2000 r. ludność albańska na terenie Kosowa wynosiła około 90%.

Za czasów istnienia byłej Jugosławii Kosowu nadano status prowincji autonomicznej w granicach Serbii, jednej z sześciu republik Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii SFRY (ang. *Socialist Federal Republic of Yugoslavia*), lecz mimo posiadanej autonomii Kosowo znajdowało się pod całkowitą dominacją Republiki Serbskiej. Kosowianie nie ustawiali jednak w wysiłkach uzyskania statusu odrębnej republiki, tak aby zrównać się na arenie międzynarodowej z Serbią. Niektórzy postulowali połączenie z etnicznie tożsamą Albanią, jednak większość Kosowian odrzucała tę propozycję, twierdząc, że są państwem o większych swobodach, lepszej ekonomii i dobrobycie. Wśród albańskiej ludności Kosowa wzrastały nastroje nacjonalistyczne, podczas gdy nieliczni w tej prowincji Serbowie cierpieli coraz większą marginalizację i dyskryminację. W celu utworzenia czystego etnicznie Kosowa jego mieszkańcy dążyli do zmuszenia Serbów do emigracji (Woehrl 1999: 4).

W 1980 r. po śmierci jugosłowiańskiego przywódcy Josipa Broz Tita w całej Jugosławii, a szczególnie wśród jej elit, rozpoczęto rozważania oraz dążenie do możliwego samostanowienia jej republik składowych. W regionie Kosowa wzmagały się nastroje nacjonalistyczne, a wszelkie protesty Kosowian były brutalnie tłumione przez serbską policję i wojsko. Władze Serbii obawiały się wszelkich prób odłączenia się autonomii Kosowa od republiki. Panującą sytuację wykorzystał w charakterze trampoliny do władzy przedstawiciel Serbskiej Partii Socjalistycznej SPS (ang. *Socialist Party of Serbia*) Slobodan Milošević, który dzięki żarliwym wystąpieniom politycznym popierającym jedność republiki serbskiej uzyskał szerokie grono zwolenników, co w latach 1989–1997 pozwoliło mu sprawować urząd prezydenta Serbii. W 1989 r. pod rządami Miloševicia przyjęto szereg poprawek w serbskiej konstytucji znacznie ograniczających autonomię Kosowa. W 1990 r. autonomię zniesiono niemal całkowicie, a ponadto rozwiązano kosowski parlament i rząd.

W wyniku podjętych represji ponad 100 tys. kosowskich Albańczyków zatrudnionych w instytucjach rządowych, służbach przestrzegania prawa i porządku, siłach zbrojnych, przedsiębiorstwach państwowych,

mediach, jednostkach edukacyjnych oraz służbie zdrowia zostało zwolnionych i zastąpionych przez Serbów. Serbska policja aresztowała setki Kosowian za domniemany udział w protestach i nacjonalistycznych demonstracjach podżegających do nienawiści. Wielu z nich w wyniku prześladowań poniosło śmierć. Innym elementem serbskiej strategii, w celu procentowego zwiększenia swojego udziału w składzie ludności autonomii, było zachęcanie Serbów, również korzyściami finansowymi, do osiedlania się na terenie Kosowa. Jednak w obawie pogorszenia warunków bytowych niewielka liczba rodzin zdecydowała się z oferty tej skorzystać.

Kosowscy Albańczycy w większości zbojkotowali przejęcie przez Serbów i monopolizację instytucji publicznych, tworząc równoległe struktury podziemne. Założyli własne szkoły, media, szpitale, chociaż cierpiały one na chroniczny brak funduszy, a masowe zwolnienia w przedsiębiorstwach państwowych sytuację tę pogłębiały. Wydarzenia w Kosowie spowodowały niepokoje w innych republikach Jugosławii, których przywódcy obawiali się możliwego zagrożenia ich suwerenności, wynikającej z nacjonalistycznej polityki Slobodana Miloševića. Między innymi z tego powodu twierdzono, że aktywność Serbii wobec Kosowa była jedną z głównych przyczyn rozpadu Jugosławii w 1991 r.

Przywódcy kosowskich Albańczyków widząc, że dążenie do autonomii wewnątrz Jugosławii straciło zasadność, postanowili przeprowadzić referendum w sprawie niepodległości Kosowa. Uczestnicy głosowania, które odbyło się we wrześniu 1991 r., w ogromnej większości opowiedzieli się za samostanowieniem autonomii. W wyniku referendum 19 października 1991 r. podziemny rząd Kosowa proklamował niepodległość regionu (Woehrl 1999: 5).

Po tym, jak w kwietniu 1992 r. Stany Zjednoczone oraz większość państw europejskich uznały niepodległość Bośni i Hercegowiny, która również w wyniku referendum odłączyła się od byłej Jugosławii, bośniaccy Serbowie oraz armia jugosłowiańska składająca się głównie z Serbów zajęły znaczne obszary nowo powstałego państwa oraz rozpoczęły deportacje narodowości innych niż serbska. Natychmiast rozpoczęły się walki, podczas których doraźnie zebrane ochotnicze oddziały bośniackie ścierały się z oddziałami armii jugosłowiańskiej. Najbardziej zacięte walki toczyły się o ogłoszone stolicą Bośni i Hercegowiny Sarajewo.

W maju 1992 r. Kosowianie znów poszli do urn, aby oddać głosy w wyborach prezydenckich i parlamentarnych, których przebieg ponownie był utrudniany przez serbską policję. Na prezydenta wybrany został lider Demokratycznej Ligi Kosowa DLK (ang. *Democratic League of Kosovo*) Ibrahim Rugova, jednak siły serbskie skutecznie blokowały

funkcjonowanie nowo wybranych władz. Kosowscy Albańczycy nieustannie liczyli na pomoc społeczności międzynarodowej w rozwiązaniu trwającego konfliktu. W grudniu 1995 r. układ z Dayton formalnie zakładał zakończenie walk w Bośni i Hercegowinie, jednak nie odniesiono się w nim do sytuacji Kosowa. Część radykalnych Kosowian odrzuciła pokojową politykę prezydenta Rugovy, a nie mogąc liczyć na wsparcie innych państw, zaczęła organizować bojówki zbrojne i stosować zbrojną przemoc wobec Serbów. Do najbardziej znanych oddziałów bojowych należała Armia Wyzwolenia Kosowa KLA (ang. *Kosovo Liberation Army*) zwalczająca siły serbskie, a także wykonująca egzekucje na zdrajcach. W literaturze można spotkać również albańską nazwę Armii Wyzwolenia Kosowa – *Ushtria Çlirimtare e Kosovës* – UÇK (Woehrl 1999: 6).

Założyciele KLA wierzyli, że Kosowo może uzyskać niepodległość jedynie za pośrednictwem prowadzenia walki zbrojnej. Jednym z jej liderów był Hashim Thaçi, późniejszy premier i prezydent niepodległej Republiki Kosowa. Społeczność międzynarodowa zaliczyła formację KLA do organizacji terrorystycznych, jednak na początku 1999 r. wraz ze zbliżającą się interwencją NATO przywódcy KLA zdemobilizowali się i rozpoczęli pokojową działalność polityczną na rzecz tworzenia niepodległego państwa.

W odpowiedzi na aktywność KLA kierowani przez Miloševicia Serbowie zapoczątkowali na terenie Kosowa drastyczne działania odwetowe. Dochodziło nawet do mających charakter czystek etnicznych mordów na cywilnej ludności albańskiej. Mimo mediacyjnych wysiłków społeczności międzynarodowej narastającego konfliktu nie udało się zażegnać metodami pokojowymi. W marcu 1999 r. NATO rozpoczęło na terenie Federalnej Republiki Jugosławii FRY (ang. *Federal Republic of Yugoslavia*) kilkumiesięczną operację lotniczą *Allied Force*, mającą za cel między innymi doprowadzenie do zakończenia prześladowania i egzekucji Kosowian. W wyniku bombardowań przeprowadzonych przez NATO na serbskie cele wojskowe władze Serbii zdecydowały o wycofaniu swoich sił z terenu Kosowa (Skeppström i in. 2011: 15).

W czerwcu 1999 r. w celu budowy państwowości oraz ustanowienia trwałej samorządności Rada Bezpieczeństwa ONZ na mocy Rezolucji nr 1244 podjęła decyzję o rozmieszczeniu w Kosowie misji tymczasowej administracji UNMIK (ang. *United Nations Interim Administration Mission in Kosovo*). Na podstawie tej samej rezolucji od czerwca 1999 r. w celu zapewnienia bezpieczeństwa i utrwalenia osiągniętego zawieszenia broni na terenie Kosowa rozmieszczono także operację NATO KFOR (ang. *Kosovo Force*). W 2008 r. działania społeczności międzynarodowej uzupełniła Unia Europejska poprzez misję praworządności EULEX Kosovo,

mającą między innymi na celu umacnianie władz i administracji państwa oraz wspieranie rozwoju systemu rządów prawa.

17 lutego 2008 r. pomimo zdecydowanych sprzeciwów Serbii oraz serbskiej mniejszości autonomii Kosowo ogłosiło niepodległość. Fakt ten został poddany pod rozważania głównego organu sądowego ONZ, Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości ICJ (ang. *International Court of Justice*), który w czerwcu 2010 r. wydał wyrok, że deklaracja niepodległości Kosowa nie stoi w sprzeczności z prawem międzynarodowym.

Niepodległość Kosowa została uznana przez 113 państw świata, większość państw Unii Europejskiej i NATO, w tym Stany Zjednoczone. Wśród państw, które niepodległości Kosowa nie uznały, znalazły się między innymi Chiny, Rosja i Serbia, a spośród państw UE Cypr, Grecja, Hiszpania, Rumunia i Słowacja, które borykają się na swoich terenach z problemami mniejszości narodowych.

Szeroka obecność międzynarodowa w byłej autonomii wskazuje, jak ważny politycznie jest ten niewielki obszar, stanowiący przyczółek świata zachodniego w bezpośrednim sąsiedztwie prorosyjskiej Serbii, zdecydowanie wspierany przez Stany Zjednoczone Ameryki.

W literaturze przedmiotu wyodrębniane są cztery fazy procesów SSR na terenie Kosowa (Gajic 2017: 9):

1. Faza stabilizacji i demobilizacji w latach 1999–2004. Początek pierwszej fazy był ściśle powiązany z rozpoczęciem interwencji Paktu Północnoatlantyckiego. Wycofanie w czerwcu 1999 r. sił serbskich z terenu prowincji spowodowało powstanie próżni w lokalnym systemie bezpieczeństwa, gdyż nieobecne były żadne miejscowe siły przestrzegania prawa i porządku. W tym samym czasie rozpoczęła się także demilitaryzacja Armii Wyzwolenia Kosowa KLA oraz utworzenie Korpusu Ochrony Kosowa KPC (ang. *Kosovo Protection Corps*), którego funkcjonariusze zasilili później kosowskie siły bezpieczeństwa.

2. Faza budowy sektora bezpieczeństwa w latach 2004–2008. W drugiej fazie nastąpiło stopniowe przekazywanie odpowiedzialności za utrzymanie bezpieczeństwa, spoczywające dotąd na barkach społeczności międzynarodowej, na rzecz powstałych rodzimych służb przestrzegania prawa i porządku prowincji. Podczas trwania tej fazy utworzone zostały ministerstwa spraw wewnętrznych i sprawiedliwości, a także pierwsze komitety parlamentarne nadzorujące działalność sił bezpieczeństwa. Od 2006 r. rozpoczęły się przygotowania do przyjęcia znaczącej roli w reformie sektora bezpieczeństwa przez Unię Europejską.

3. Faza nadzorowanej niezależności w latach 2008–2010. Trzecia faza rozpoczęła się 17 lutego 2008 r. wraz z proklamowaniem niepodle-

głości Republiki Kosowa. Państwo przyjęło wówczas konstytucję, której zapisy doprowadziły do utworzenia sektora bezpieczeństwa zgodnego z normami międzynarodowymi oraz znacząco zreformowały funkcjonujące dotychczas formacje i służby.

4. Faza integracji i przygotowania akcesji Kosowa do Unii Europejskiej rozpoczęła się w 2010 r. W fazie tej rząd Kosowa zmierzał do uregulowania relacji z Serbią oraz wypełnienia warunków niezbędnych do przystąpienia do UE. W tym zakresie rząd blisko współdziałał z misją UE EULEX Kosowo, w szczególności w zakresie wymuszania przestrzegania prawa, zwalczania przestępczości zorganizowanej i korupcji oraz budowy zdolności ochrony granic zewnętrznych państwa.

W zakresie problematyki reformy sektora bezpieczeństwa kasus Kosowa nacechowany jest niezwykle złożonością zagadnienia. Procesy SSR formalnie rozpoczęły się w 1999 r. po zakończeniu walk. Jednak w przypadku Kosowa sektor bezpieczeństwa, podobnie jak szereg innych sektorów funkcjonowania państwa, był raczej nowo tworzony niż reformowany. Z tego między innymi powodu zasługuje na wnikliwe prace naukowe.

Celem badawczym niniejszego opracowania jest przedstawienie złożoności międzynarodowego wsparcia dla Kosowa w dziedzinie bezpieczeństwa po 1998 r. wraz z procesami koordynacyjnymi realizowanymi przez wiodących aktorów w celu uniknięcia powielania wysiłków. W tym kontekście główny problem badawczy sformułowano w postaci pytania: jakie są najważniejsze uwarunkowania międzynarodowego zaangażowania w Kosowie i w jaki sposób dotyczą one reformy sektora bezpieczeństwa? Rozwiązanie tak sformułowanego głównego problemu badawczego wymagało rozwiązania szeregu problemów szczegółowych, określonych między innymi jako realizacja ustaleń wstępnych, sposób i zakres wdrażania czynności oraz zapewnienie podtrzymania osiągniętych efektów. W hipotezie badawczej niniejszego opracowania przyjęto, że pomimo niesprzyjających okoliczności aktywności międzynarodowej istniały sposoby zapewnienia efektywności działań.

Do zrealizowania celu badawczego przyjęty został zakres badawczy, który objął przeprowadzenie zarówno badań teoretycznych, jak i empirycznych. Metoda badawcza bazowała na analizach wyników dyskusji, konsultacji i wywiadów przeprowadzonych z przedstawicielami organizacji międzynarodowych oraz wybranych państw. Niniejszy materiał powstał także na podstawie interpretacji skutków niedawnych wydarzeń na Bałkanach oraz wniosków wynikających z analizy wyodrębnionej literatury.

Pakt Północnoatlantyczny NATO

W celu pokojowego rozwiązania sporu serbsko-albańskiego społeczność międzynarodowa prowadziła różnorodne działania negocjacyjno-mediacyjne. Dopiero odkrycie w 1998 r. na terenie Kosowa zbiorowych grobów ofiar etnicznych mordów ludności pochodzenia albańskiego wymusiło bardziej zdecydowaną reakcję. Pod koniec 1998 r. wizytę w Belgradzie złożył sekretarz generalny Paktu Północnoatlantycznego Javier Solana. Towarzyszyli mu przewodniczący Komitetu Wojskowego NATO generał Klaus Neumann oraz naczelny dowódca połączonych sił zbrojnych Sojuszu w Europie generał Wesley Clark. Delegacja NATO przybyła z zamiarem przedstawienia prezydentowi Slobodanowi Miloševićowi silnego przekazu, że jeśli władze serbskie nie zaprzestaną prześladowań Kosowian, będą musiały się liczyć ze zbrojną reakcją Sojuszu.

Pewne sukcesy złagodzenia konfliktu odniosła międzynarodowa grupa kontaktowa kierowana przez przedstawiciela amerykańskiej dyplomacji Richarda Holbrooke'a. W wyniku dwumiesięcznych negocjacji władze serbskie zgodziły się na wycofanie z terenów Kosowa części swoich sił policyjnych i wojskowych oraz na rozmieszczenie misji obserwacyjnej Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE). Ponadto osiągnięto porozumienie odnośnie do monitorowania terytorium Kosowa z platform lotniczych NATO. Ogólnie władze w Belgradzie zredukowały nieco stopień represji wobec ludności pochodzenia albańskiego, jednak w ocenie obserwatorów międzynarodowych nadal stosowały przemoc i szykany (Szeląg 2012: 227).

Na początku 1999 r. międzynarodowa grupa kontaktowa podczas konferencji pokojowej we francuskim Rambouillet przedstawiła serbskiej delegacji projekt porozumienia mającego na celu doprowadzenie do definitywnego zakończenia konfliktu. Projekt zawierał polityczne, ekonomiczne i militarne propozycje dotyczące zakończenia kryzysu. Postulował samostanowienie jugosłowiańskiej prowincji Kosowa oraz określał zasady międzynarodowej obecności wojskowej, z głównym zadaniem nadzorowania przestrzegania zapisów porozumienia. Pomimo kilkukrotnego przesuwania terminu podpisania dokumentu Serbowie nie zgodzili się na jego przyjęcie, argumentując, że godzi ono w ich żywotne interesy polityczne.

W tym czasie w kwaterze głównej NATO trwały już przygotowania do interwencji wojskowej. Sojusz rozważał kilka wariantów działań powietrznych, lądowych i połączonych, ukierunkowanych między innymi na wsparcie misji OBWE w Kosowie oraz rozwinięcie sił NATO

stacjonujących w sąsiedniej Albanii i Macedonii. W związku z brakiem poparcia rządów państw członkowskich Sojuszu dla lądowej operacji na terytorium Serbii zdecydowano o przeprowadzeniu operacji powietrznej, a następnie o rozmieszczeniu sił pokojowych na terenie Kosowa. NATO zamierzało przywrócić autonomię prowincji w ramach Jugosławii, nie dążąc do wyodrębniania samodzielnego państwa. Sojusz określił swoje cele (Marszałek 2009: 14) jako:

1. Zakończenie wszelkich działań zbrojnych i represji przeciwko ludności pochodzenia albańskiego na terytorium Kosowa.
2. Wycofanie serbskich sił zbrojnych i bezpieczeństwa z terenu prowincji.
3. Umożliwienie powrotu uchodźcom i przymusowo przesiedlonym.
4. Umożliwienie rozmieszczenia międzynarodowych sił pokojowych.
5. Zapewnienie funkcjonowania organizacji humanitarnych i pozarządowych.

24 marca 1999 r., bez mandatu Rady Bezpieczeństwa ONZ, NATO rozpoczęło działania ofensywne ukierunkowane na neutralizację serbskich instalacji systemu obrony przeciwlotniczej. W kolejnych dniach lotnictwo skoncentrowało uderzenia na wyrzutnie pocisków raketowych i radary, a następnie na fabryki broni i amunicji, koszary, sieci energetyczne oraz pasy startowe lotnisk.

Pomimo prowadzonych nalotów siły serbskie nie rozpoczęły wycofania swoich sił z prowincji Kosowa. Paradoksalnie represje uległy nasileniu, kontynuowano także czystki etniczne na ludności pochodzenia albańskiego. W wyniku niekorzystnego obrotu sytuacji Sojusz wzmożył ataki, ukierunkowując je na obiekty o znaczeniu strategicznym w Belgradzie i jego okolicach. Bombardowano budynki rządowe, dowództwa, składy paliw i amunicji.

Nasilenie serbskich represji w Kosowie doprowadziło do lawinowego wzrostu liczby uchodźców, który w szczytowym momencie mógł wynieść aż około półtora miliona osób. Większość uchodźców przenieśli się do sąsiedniej Albanii, powodując kryzys humanitarny na nieznaną dotąd w regionie skalę. W celu umożliwienia niesienia pomocy uchodźcom 14 kwietnia 1999 r. Pakt Północnoatlantycki w ramach *Allied Force* powołał misję *Allied Harbour*, w ramach której wraz z ONZ rozpoczęto budowę tymczasowych obozowisk oraz zaczęto realizować dostawy wody, żywności i pomocy medycznej. W celu wykonania tych zadań na terenie Albanii powołano misję NATO AFOR (ang. *Albanian Force*), ze zgrupowaniami inżynieryjnymi i służbami medycznymi.

Pod koniec maja 1999 r. w wyniku prowadzonych ataków NATO siły serbskie zaprzestały agresywnych działań wobec Kosowa. Na początku czerwca 1999 r. uzgodniono zasady zakończenia konfliktu. Milošević

przyjął uzgodnione ultimatum społeczności międzynarodowej. Zgodził się między innymi na zakończenie działań zbrojnych na terytorium Kosowa i wycofanie swoich sił oraz rozmieszczenie na terenie prowincji wojsk NATO. Zgodnie z zawartym porozumieniem Sojusz rozpoczął przygotowania do rozmieszczenia nowej operacji KFOR (ang. *Kosovo Force*).

Operacja KFOR, której mandat, podobnie jak misji UNMIK, wywodził się z Rezolucji nr 1244, odpowiedzialna była za realizację wojskowej części zadań społeczności międzynarodowej na terenie prowincji Kosowa. Miała ona ponadto uzupełniać misję UNMIK w ramach wojskowych aspektów działalności, w tym dotyczących reformy sektora bezpieczeństwa. Rozmieszczenie stałej obecności wojskowej NATO na terenie Kosowa było już rozważane podczas operacji powietrznej *Allied Force*. W celu realizacji zapisów Rezolucji nr 1244 terytorium Kosowa podzielono na cztery strefy odpowiedzialności przydzielone Stanom Zjednoczonym, Francji, Włochom oraz Niemcom (Istrefi 2017: 132).

Zakres działania operacji KFOR zdefiniowany został jako potencjalne podjęcie wszelkich działań mających na celu utworzenie i utrzymanie bezpiecznego otoczenia SASE (ang. *Safe and Secure Environment*) dla wszystkich Kosowian. We współpracy z tymczasowym rządem prowincji Kosowa wypracowane również zostało porozumienie o statusie sił SOFA (ang. *Status of Forces Agreement*). Dowództwo KFOR wyłączyło z uzgodnień władze w Belgradzie, izolując reżim i swoich niedawnych przeciwników oraz nie chcąc ograniczać tym porozumieniem aktywności UNMIK.

W związku z wyjątkową sytuacją prawną prowincji na początku 2000 r. SOFA zastąpiona została wspólną deklaracją KFOR i UNMIK, znaną jako Regulacja UNMIK 2000/47. Dokument ten określał status, przywileje i obowiązki obu misji, umożliwiając im realizowanie swego mandatu. Choć zgodnie z zapisami Rezolucji nr 1244 komponenty cywilny i wojskowy traktowane były jako równorzędne, KFOR nie podlegał nadzorowi sekretarza generalnego ONZ ani jego specjalnego przedstawiciela w Kosowie – SRSG (ang. *Special Representative of the Secretary General*).

Rezolucja nr 1244 wezwała Armię Wyzwolenia Kosowa KLA i inne kosowskie ugrupowania paramilitarne do natychmiastowego zaprzestania aktywności i złożenia broni. Żądano również zaprzestania noszenia umundurowania, a przede wszystkim insygniów KLA. Proces ten zgodnie z zapisami wojskowego porozumienia technicznego MTA (ang. *Military Technical Agreement*) nadzorowało NATO. MTA nadał operacji KFOR w zasadzie nieograniczoną autonomię działań dla realizacji swojego mandatu (*Military... 1999: 2*). Mimo to proces rozbrajania KLA

postępował bardzo wolno. Dowództwu operacji zarzucano słabe przygotowanie tego zamierzenia, w tym brak kompleksowego programu przejęcia broni. Oceniano, że dziesiątki tysięcy sztuk uzbrojenia strzeleckiego zostało ukryte lub przemycone do państw ościennych (Marjamäki 2016: 28).

W lutym 2008 r., po proklamowaniu niepodległości Kosowa, KFOR nadal kontynuował działalność na podstawie Rezolucji nr 1244, jednak od czerwca 2008 r. rozpoczął realizację nowego zadania dotyczącego rozformowania Korpusu Ochrony Kosowa KPC (ang. *Kosovo Protection Corps*), a w jego miejsce wsparcia tworzenia Sił Bezpieczeństwa Kosowa KSF (ang. *Kosovo Security Forces*) oraz struktur cywilnych mających KSF nadzorować (Istrefi 2017: 133).

Przyjęta wraz z ogłoszeniem niepodległości konstytucja wprowadziła duże zmiany w strukturze sektora bezpieczeństwa. Na podstawie jej zapisów między innymi rozformowano Korpus KPC i utworzono Siły Bezpieczeństwa KSF, a także zreformowano policję KPS (ang. *Kosovo Police Service*), zastępując ją policją państwową KP (ang. *Kosovo Police*). Na uwagę zasługuje fakt, że konstytucja zezwalała na utworzenie szeroko pojętych sił bezpieczeństwa, jednak nie przewidywała powstania sił zbrojnych. Nadzór nad funkcjonowaniem sektora bezpieczeństwa prowadzony był przez międzynarodowe biuro cywilne ICO (ang. *International Civilian Office*), z ekspertami z państw UE oraz USA (Kochis i in. 2018: 2).

Siły Bezpieczeństwa KSF powstały jako nowoczesna formacja demokratycznego państwa, odcinająca się od dziedzictwa Armii Wyzwolenia Kosowa KLA i Korpusu Ochrony KPC. Mimo to szacowano, że po weryfikacji około 50% funkcjonariuszy KPC znalazło zatrudnienie w nowej strukturze. KSF z założenia była lekko uzbrojoną formacją bezpieczeństwa z głównymi zadaniami prowadzenia ochrony ludności, reagowania kryzysowego oraz rozminowania i usuwania niewypałów i niewybuchów. W początkowym okresie liczyła około 2,5 tys. funkcjonariuszy. Miała być załączkiem późniejszych sił zbrojnych, jednak aby te mogły powstać, niezbędna była zmiana zapisów konstytucji (Qehaja i in. 2010: 22).

W marcu 2014 r. wysiłków takich podjął się ówczesny premier Hashim Thaçi, ogłaszając projekt przekształcenia KSF w siły zbrojne przy jednoczesnym zwiększeniu liczebności do 5 tys. żołnierzy i 3 tys. rezerw osobowych, wyposażeniu w cięższe typy uzbrojenia oraz dążeniu do uzyskania standardów przewidzianych dla NATO. Jednak ze względu na sprzeciw mniejszości serbskiej propozycja nie została przyjęta przez parlament. Kolejną próbę Hashim Thaçi, już jako prezydent Kosowa, podjął w marcu 2017 r. Tym razem z projektu zrezygnowano ze względu

na niejasne stanowisko Stanów Zjednoczonych odnośnie do udzielenia przyszłej pomocy siłom zbrojnym. Pod koniec 2017 r. ówczesny premier Ramush Haradinaj stwierdził, że Kosovo nadal będzie poszukiwać sposobu transformacji KSF, na przykład poprzez wprowadzenie poprawek do konstytucji (Coffey 2017: 3).

Organizacja Narodów Zjednoczonych

W Kosowie funkcjonowało wiele instytucji ONZ, wśród których do najważniejszych w zakresie prowadzenia reformy sektora bezpieczeństwa zaliczano misję tymczasowej administracji UNMIK oraz program rozwojowy UNDP (ang. *United Nations Development Programme*), wykorzystywany między innymi do budowy lokalnych sił bezpieczeństwa.

Bardziej znaczącą rolę odegrała jednak misja rozmieszczona w Kosowie w czerwcu 1999 r. na mocy Rezolucji nr 1244, po zakończeniu zbrojnej interwencji NATO. Stanowiła ona cywilny komponent obecności międzynarodowej. Jej głównym zadaniem było zapewnienie rządowi prowincji wsparcia w charakterze tymczasowej administracji państwowej, pod której władzami obywatele państwa mogliby korzystać z przysługującej im autonomii.

Misja UNMIK faktycznie realizowała tymczasową funkcję zarządzania i administracji, ale miała również za zadanie umożliwić Kosowianom przejęcie w przyszłości odpowiedzialności za zarządzanie swoją prowincją. Działalność misji realizowana była w czterech następujących filarach aktywności (Marjamäki 2016: 18):

1. Niesienie pomocy humanitarnej.
2. Realizacja tymczasowej administracji państwowej.
3. Tworzenie demokratycznych instytucji państwowych.
4. Zapewnienie rozwoju ekonomicznego.

Początki funkcjonowania UNMIK były utrudnione za względu na powolny przyrost personelu misji, brak właściwych narzędzi finansowych oraz nieuwzględnienie w strukturze zdolności eksperckich w zakresie zapewnienia przestrzegania prawa i porządku.

W czerwcu 1999 r. tymczasowy rząd prowincji podpisał z przedstawicielami ONZ i NATO porozumienie o demilitaryzacji Armii Wyzwolenia Kosowa KLA. Odpowiedzialność za proces rozbrojenia, demobilizacji i reintegracji DDR (ang. *Disarmament, Demobilization and Reintegration*) w imieniu ONZ przyjęła Międzynarodowa Organizacja do spraw Migracji IOM (ang. *International Organization for Migration*). Z ponad 25 tys. bojowników KLA około 5 tys. zasililo nowo tworzony

Korpus Ochrony Kosowa KPC oraz policję KPS (ang. *Kosovo Police Service*), a pozostali poddani zostali szkoleniom reintegracyjnym.

Korpus KPC był rozwiązaniem przejściowym na drodze do powstania docelowych struktur bezpieczeństwa i obrony. Realizował zadania ochrony ludności cywilnej, działań poszukiwawczo-ratunkowych, rozbudowy i odbudowy. IOM przez około 4 lat prowadził specjalistyczne szkolenia na rzecz Korpusu w ramach programu ufundowanego przez Stany Zjednoczone Ameryki (Skeppström i in. 2011: 16).

Równolegle w ramach realizacji dwóch filarów aktywności ONZ, tj. tymczasowego administrowania państwem oraz budowy demokratycznych instytucji, powstawała policja KPS. Dyrektor generalny KPS był kolokowany z naczelnikiem policji UNMIK, co umożliwiała realizację na jego rzecz doradztwa i mentoringu. W zakresie prowadzenia szkoleń policji UNMIK wspierany był przez OBWE, które utworzyło w Kosowie szkołę policyjną KPSS (ang. *Kosovo Police Service School*) oraz prowadziło rekrutację, nabór i szkolenie funkcjonariuszy wywodzących się z wszystkich grup etnicznych i społecznych. Kierowano się kwotami procentowymi, przyznając 50% miejsc byłym bojownikom KLA, 30% byłym policjantom jugosłowiańskim, 20% mniejszościom etnicznym, z dużym naciskiem, aby około 25% wszystkich stanowisk zajmowały kobiety. Liczebność KPS sukcesywnie wzrastała i w 2004 r. liczyła około 7 tys. funkcjonariuszy (Marjamäki 2016: 30).

W listopadzie 2005 r. sekretarz generalny ONZ wyznaczył fińskiego polityka i dyplomatę Martiego Ahtissari na specjalnego wysłannika ONZ do spraw Kosowa. Otrzymał on zadanie przeprowadzenia negocjacji ze zwaśnionymi stronami i przedstawicielami społeczności międzynarodowej w celu przedstawienia propozycji dotyczących przyszłego statusu prowincji. Po miesiącach trwania konsultacji i rozważań stało się jasne, że Serbia i Kosowo nie osiągną konsensusu. 26 marca 2007 r. Martti Ahtissari przedstawił Radzie Bezpieczeństwa ONZ swoją propozycję utworzenia niepodległej Republiki Kosowa. Dokument jego autorstwa, zwany planem Ahtissariego, stanowił plan utworzenia suwerennego państwa, które początkowo miało być nadzorowane przez wspólnotę międzynarodową.

Jeszcze w 2006 r. w ramach programu rozwojowego UNDP dokonano jednej z pierwszych kompleksowych ocen stanu sektora bezpieczeństwa prowincji. Na jej podstawie zaproponowano zupełnie nową architekturę struktur, z założeniem prawdopodobnego powstania w przyszłości niepodległego państwa. Jednak w związku z tym, że wcześniej zarządzanie sektorem bezpieczeństwa podlegało władzom jugosłowiańskim i serbskim, a od 1999 r. organizacjom międzynarodowym, Koso-

wianie nie mieli ani wiedzy, ani doświadczenia w tym zakresie. Dlatego też niezbędne było wypracowanie systemowych rozwiązań problemu.

W lutym 2008 r., po proklamowaniu niepodległości Kosowa, zadania i struktura UNMIK zostały dostosowane do nowych realiów. Misja uzyskała zdolność wsparcia tworzenia formacji przestrzegania prawa i porządku, zbliżone zadania ONZ realizowała ponadto w ramach programu UNDP. Prace prowadzone były jednocześnie na szczeblu strategicznym i operacyjnym. Począwszy od 2006 r., społeczność międzynarodowa wspierała pod względem doradczo-ekspertycznym tworzenie Rady Bezpieczeństwa Kosowa KSC (ang. *Kosovo Security Council*). Wsparcia udzielała początkowo Wielka Brytania i Szwecja, a następnie zadanie to przejął UNMIK. Priorytetowo traktowana była też budowa i rozwój zdolności Sił Bezpieczeństwa Kosowa KSF, w tym policji KPS (Skeppström 2011: 19).

Ustawa dotycząca powołania Rady Bezpieczeństwa KSC została przyjęta przez parlamentarne Zgromadzenie Kosowa w 2008 r. Zgodnie z jej zapisami KSC miała odgrywać rolę doradczą przy premierze w zakresie wszelkich kwestii dotyczących bezpieczeństwa kraju i jego wkładu w stabilizację regionu. Ponadto Rada została zobowiązana do dostarczania ocen i informacji dotyczących bezpośredniego otoczenia państwa w celu umożliwienia rządowi podjęcia decyzji adekwatnych do sytuacji. Oprócz tego KSC miała odpowiadać za przygotowanie i przegląd w trybie dziesięcioletnim strategii bezpieczeństwa państwa (*Law...* 2008: 2).

Rada KSC podlegała bezpośrednio premierowi, który jej przewodniczył. W jej skład wchodził stali członkowie – głównie ministrowie upoważnieni do podejmowania wiążących decyzji wykonawczych. Wśród nich znaleźli się wicepremierzy, minister do spraw służb bezpieczeństwa, minister spraw wewnętrznych, minister spraw zagranicznych, minister sprawiedliwości oraz minister finansów. Ponadto sekretarz Rady KSC, dowódca sił bezpieczeństwa KSF oraz dyrektor generalny Policji również byli członkami stałymi, jednakże w charakterze doradczym. Po uzyskaniu niepodległości policja KPS została zreformowana, a jej nazwę skrócono do Policji Państwowej KP (ang. *Kosovo Police*) (Skeppström 2011: 20).

Unia Europejska

Mimo narastających napięć przeradzających się w sytuację kryzysową UE miała trudności z wypracowaniem jednoznacznego stanowiska i uzyskaniem wewnętrznego konsensusu w sprawie wydarzeń w Koso-

wie. Jeszcze jesienią 1998 r. UE zaproponowała szereg zamierzeń, które miały na celu możliwe złagodzenie zapowiadającego się kryzysu. Znalazło się wśród nich na przykład wprowadzenie tymczasowej administracji prowincji przez UE, powołanie policji Kosowa, przeprowadzenie wolnych wyborów czy rozmieszczenie międzynarodowej misji wojskowej dla zapewnienia bezpieczeństwa ludności lokalnej. Jak się okazało, ze względu na rozbieżności stanowisk państw unijnych żadnego z tych zamierzeń UE nie zrealizowała.

Ważnym przedsięwzięciem, który UE zdołała wykonać, było skierowanie do Kosowa w październiku 1998 r. swojego wysłannika specjalnego EU SE (ang. *EU Special Envoy*). Jego głównym zadaniem było promowanie działań UE oraz utrzymywanie relacji i koordynowanie swojej aktywności ze specjalnym przedstawicielem UE w Federalnej Republice Jugosławii FRY. Najważniejsze jednak było znaczenie instytucjonalne tego faktu polegające na administracyjnym wyłączeniu prowincji Kosowa w relacjach z UE z podległości pod FRY (Batora i in. 2017: 13).

Ze względu na rozbieżności stanowisk państw UE co do możliwej reakcji w ramach zarządzania kryzysowego Unia realizowała swoje zaangażowanie głównie w zakresie budowy struktur finansowych mających w przyszłości stanowić osnowę banku narodowego. UE współuczestniczyła także w tworzeniu agencji powierniczej KTA (ang. *Kosovo Trust Agency*), na której nie tylko oparto przyszły system bankowy, ale również wykorzystywano go do poboru opłat i podatków (Batora i in. 2017: 17).

Kwestia kosowska miała znaczący wpływ na postrzeganie sytuacji kryzysowych przez państwa członkowskie UE oraz samą organizację. W czerwcu 1999 r., zaledwie kilka tygodni po zakończeniu bombardowań Serbii przez NATO w ramach operacji *Allied Force*, powołana została Europejska Polityka Bezpieczeństwa i Obrony ESDP (ang. *European Security and Defence Policy*), mająca stanowić osnowę polityczną zewnętrznych działań reagowania kryzysowego UE. Wojna o Kosowo obnażyła wielkie rozbieżności pomiędzy zdolnościami sił zbrojnych USA i niedoinwestowanych armii europejskich, z ograniczonymi zdolnościami do prowadzenia interwencji nawet na własnym kontynencie (Grevi i in. 2009: 72).

Pod koniec 2005 r. państwa członkowskie UE były bliższe osiągnięcia konsensusu odnośnie do skierowania do Kosowa misji reagowania kryzysowego. W styczniu 2006 r. na teren Kosowa wysłano misję rozpoznawczą FFM (ang. *Fact Finding Mission*) z zadaniem wypracowania mandatu i struktury prawdopodobnej przyszłej misji w zakresie praworządności rozważanej w ramach ESDP. W kwietniu 2006 r. skierowano do Kosowa 40-osobowy zespół planistyczny EUPT (ang. *EU Planning*

Team), który kontynuował zadania FFM i stanowił załączek przyszłej misji. Jego początkowa liczebność wkrótce uległa podwojeniu. W charakterze doradców, tłumaczy i ochrony zatrudniono także kilkudziesięciu pracowników lokalnych. EUPT funkcjonował w ramach trzech grup eksperckich, tj. wymiaru sprawiedliwości, policji i administracji. Jego głównym zadaniem, oprócz prowadzenia doradztwa na rzecz władz prowincji, było przygotowanie sprawnego przejęcia części obowiązków od ONZ przez przyszłą misję UE (Grevi i in. 2009: 357).

17 lutego 2008 r., kiedy Kosowo uzyskało niepodległość, w państwie tym funkcjonowała operacja NATO KFOR oraz misja ONZ UNMIK, a specjalny przedstawiciel ONZ pełnił obowiązki tymczasowej administracji cywilnej. Powołanie misji ESDP stało pod znakiem zapytania, gdyż nie wszystkie państwa członkowskie UE uznały niepodległość Kosowa. Mimo trudnych uwarunkowań politycznych, po szczegółowych konsultacjach wewnętrznych, w czerwcu 2008 r. powołana została misja praworządności UE EULEX Kosovo. Ze względu na wynikiłe opóźnienia wstępna zdolność operacyjna została osiągnięta w grudniu 2008 r., a pełna gotowość operacyjna dopiero w kwietniu 2009 r.

EULEX Kosovo, będący jedyną cywilną misją UE z mandatem wykonawczym, miał za zadanie wspieranie i umacnianie władz i administracji Kosowa, rozwój niezależnego i wieloetnicznego systemu sądowego, policji i służb celnych wolnych od nacisków politycznych i działających zgodnie ze standardami międzynarodowymi. EULEX Kosovo realizował swoje zadania poprzez monitorowanie i doradztwo na rzecz właściwych władz, zapewnienie porządku publicznego, walkę z korupcją, przestępstwami finansowymi oraz zapewnienie, że w sprawach poważnych przestępstw śledztwa były należycie prowadzone. Mandat wykonawczy misji przekładał się na fakt, że EULEX prowadził część postępowań w najtrudniejszych sprawach oraz miał w nich głos zwierzchni nad władzami państwa (Spernbauer 2010: 15).

EULEX Kosovo był największą w historii misją cywilną Unii Europejskiej. Liczebność dopuszczona mandatem wynosiła do 2 tys. osób personelu międzynarodowego oraz do 1,2 tys. pracowników lokalnych.

EULEX był misją wyjątkową także ze względu na inne aspekty. Zawierając komponenty policyjny, wymiaru sprawiedliwości, administracyjny oraz celny był pierwszą misją UE prezentującą zintegrowane podejście do złożonej sytuacji problemowej. Ponadto misja realizowała szereg tzw. zadań horyzontalnych, jak planowanie, dostawy sprzętu, zarządzanie personelem, prowadzenie różnorodnych szkoleń, polityki równości płci i przestrzegania praw człowieka, współpracy z organizacjami pozarządowymi i społeczeństwem.

Biorąc pod uwagę bardzo dużą liczebność misji, wyzwaniem okazała się generacja sił FC (ang. *Force Generation*). Po siedmiu wnioskach o kontrybucje CfC (ang. *Call for Contribution*), zebrano około 75% personelu. Niemniej jednak dostrzeżono znaczące różnice w jakości przygotowania personelu pochodzącego z różnych państw UE.

EULEX Kosowo realizował zadania mandatowe wieloszczeblowo, tj. na poziomie strategicznym w ministerstwach, operacyjnym w komenadach i szefostwach oraz taktycznym w niższych jednostkach organizacyjnych. Na poziomie strategicznym misja wykonywała trudne zadania tworzenia i implementacji strategii narodowych, wśród których za najważniejsze uważano strategie zwalczania przestępczości zorganizowanej i terroryzmu, antynarkotykowej oraz walki z przestępczością finansową.

Mandat misji, po niezbędnych rekonfiguracjach, był sukcesywnie przedłużany, z silniejszym naciskiem na aspekty pokonfliktowe (*post-conflict*), jak na przykład prowadzenie postępowań w sprawach o przestępstwa wojenne, w tym poszukiwania zbrodniarzy wojennych, zwalczanie przestępczości zorganizowanej i korupcji.

Podsumowanie

Reforma sektora bezpieczeństwa prowincji, a następnie republiki Kosowa stanowi wyjątkowy kazus naukowy. We wczesnym etapie przemian sektor rodzimy niemalże nie istniał. Obowiązki zapewnienia bezpieczeństwa oraz przestrzegania prawa i porządku realizowane były przez formacje serbskie, których funkcjonariusze z terenu prowincji stopniowo wyemigrowali.

W wysiłkach społeczności międzynarodowej znaczące role odegrały kluczowe organizacje bezpieczeństwa oraz między innymi Stany Zjednoczone Ameryki, które były w stanie zapewnić pełne spektrum pomocy, począwszy od interwencji zbrojnej, poprzez rozmieszczenie sił stabilizacyjnych, zapewnienie zdolności rekonstrukcji, czy w tym przypadku raczej budowy państwa, aż do realizacji funkcji doradczo-szkoleniowych we wszystkich wymaganych obszarach sektora bezpieczeństwa. Ponadto Kosowo było jednym z największych odbiorców pomocy finansowej w Europie.

W początkowym etapie realizacji procesów SSR znaczącą liczbę instytucji podporządkowano misji UNMIK, która przyjęła ciężar koordynacji wysiłku międzynarodowego, integrując działalność wielu uczestników. Takie podejście zapewniło korzyści polegające na konkretnym podziale obszarów aktywności i uniknięciu powielania wysiłków, jednak jego stroną negatywną było ograniczenie lokalnej własności SSR. Nie-

mniej jednak nadzieje i zdecydowane dążenia ludności Kosowa do niepodległego samostanowienia przełożyły się na jednoznaczne wsparcie procesów SSR przez lokalne czynniki polityczne.

Istotną rolę w realizacji kolejnego etapu SSR odegrali przedstawiciele programu rozwojowego UNDP, którzy w 2006 r. dokonali jednej z pierwszych kompleksowych ocen stanu SSR prowincji. Na tej podstawie zaproponowano zupełnie nową architekturę struktur odpowiedzialnych za bezpieczeństwo. W tym etapie bodajże najważniejszy był tzw. plan Ahtissarięgo, stanowiący propozycję utworzenia suwerennego państwa, początkowo nadzorowanego przez wspólnotę międzynarodową. Zawierał on również pomysł na podział obowiązków między organizacje międzynarodowe i poszczególne państwa, a także postulował udoskonalenie istniejących mechanizmów koordynacyjnych.

Największym wyzwaniem SSR w Kosowie okazał się etap samodzielnego podtrzymania efektów przeprowadzonych reform oraz przygotowania do wycofania organizacji międzynarodowych i powierzenia pełnej odpowiedzialności za bezpieczeństwo strukturom lokalnym. Znaczący postęp w tym zakresie odnotowano jedynie w związku z powołaniem państwowych instytucji szkoleniowych, niedoinwestowanych jednak przez rząd Kosowa liczący na ciągłe wsparcie finansowe z zewnątrz. Negatywną rolę odegrała również chęć wykluczenia z instytucji rządowych i bezpieczeństwa ludności pochodzenia innego niż kosowskie.

Największą przeszkodą w pełnym zakończeniu procesów SSR w Kosowie, w tym całkowitym wycofaniu organizacji międzynarodowych, była nie tylko kwestia nieuregulowanych stosunków z sąsiednią Serbią, ale także nieuznawania niepodległości państwa przez znaczące państwa członkowskie ONZ, NATO i UE. W związku z tym nie było pewności, czy po zakończeniu operacji KFOR walki z siłami serbskimi nie wybuchną na nowo. Pod znakiem zapytania stało także przyszłe, potencjalne członkostwo Republiki Kosowa w najważniejszych światowych organizacjach międzynarodowych.

Bibliografia

- Batora J., Osland K. 2017, *The EU's crisis management in the Kosovo–Serbia crises*, Bruksela.
- Gajic S. 2017, *Capacity building for Security Sector Reform in Kosovo*, Bruksela.
- Grevi G., Helly D., Keohane D. 2009, *European Security and Defence Policy. The first 10 years (1999–2009)*, Paryż.
- Istrefi R. 2017, *International Security Presence in Kosovo and its Human Rights Implication*, Zagrzeb.

- Kochis D., Coffey L. 2018, *A Kosovar army? Now is the time for U.S. leadership*, Waszyngton.
- Marjamäki J. 2016, *Security Sector Development in Post Conflict Kosovo*, Tampere.
- Marszałek M. 2009, *Sojusznicza operacja Allied Force: przebieg – ocena – wnioski*, Toruń.
- Military Technical Agreement for Kosovo*, 1999, Prisztina.
- Morelli V. 2018, *Kosovo: Background and U.S. Relations*, Waszyngton.
- Law No. 03/L-050 on the establishment of the Kosovo Security Council*, 2008, Prisztina.
- Rezolucja nr 1244 Rady Bezpieczeństwa ONZ*, 1999, Nowy Jork.
- Qehaja F., Vrajoli M. 2010, *Context Analysis of the Security Sector Reform in Kosovo 1999–2009*, Prisztina.
- Skeppström E., Weibull A. 2011, *Security Force in the making: capacity building in Kosovo*, Sztokholm.
- Spernbauer M. 2010, *EULEX Kosovo – mandate, structure and implementation: essential clarifications for an unprecedented EU mission*, Haga.
- Szeląg P. 2012, *Od interwencji Sojuszu Północnoatlantyckiego do orzeczenia Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości*, Kraków.
- Woehrel S. 1999, *Kosovo: Historical Background to the Current Conflict*, Waszyngton.